

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF ENSURING EQUALITY OF CITIZENS IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND REGIONAL IDENTITY

Голобородько В.В., аспірантка кафедри кримінального права та кримінології

*Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів
Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0009-0001-5846-8648*

Гаркуша А.Г., к.ю.н., доцент,

*доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань
Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів
Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-3299-8405*

У статті досліджуються історико-правові аспекти забезпечення рівноправності громадян незалежно від їх національної, етнічної чи регіональної належності. Аналіз еволюції правового статусу особи від давніх цивілізацій, де етнічна приналежність визначала обсяг прав і соціальних можливостей, до античності, коли вперше формується концепція громадянства як ключового критерію рівноправності. Особливу увагу приділено Давній Греції та Риму, де правова диференціація між громадянами та іноземцями чи підкореними народами демонструвала ранні механізми обмеження прав за національною ознакою, а едикт Каракалли 212 року став першим значним кроком до універсалізації громадянства.

Досліджено середньовічні та сучасні процеси, які характеризувалися поєднанням етнічної та станової дискримінації, зокрема в Європі та Арабському халіфаті. Розглянуто поступове формування концепції прав людини у Новий час, проголошення універсальних принципів рівності у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, що заклало підвалини сучасної недискримінаційної політики. У статті підкреслено, що правова рівність формувалася поступово, через суперечливі історичні процеси та боротьбу за громадянські права.

Особливий акцент зроблено на XX столітті, яке стало періодом найбільш кричущих порушень прав людини за національно-етнічною ознакою: нацизм у Німеччині, депортації та репресії в СРСР. Ці події спонукали міжнародну спільноту до формування системи універсальних стандартів захисту прав людини, зокрема Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейської конвенції з прав людини та Рамкової конвенції про захист національних меншин. У статті наголошується на важливості інтеграції міжнародного досвіду у національне законодавство та правову практику.

Проаналізовано український історико-правовий досвід, від Конституції УНР 1918 року, яка впровадила принцип національно-персональної автономії, до радянського періоду, де декларативні положення про рівність часто не реалізовувалися на практиці. Сучасний етап державного розвитку України, зокрема в умовах збройної агресії, підкреслює актуальність використання історичних уроків для формування ефективної політики забезпечення рівноправності та протидії дискримінації. Окреслюється роль освітніх та інформаційних програм у формуванні правової свідомості громадян та підтримці міжетнічної гармонії. Висвітлено необхідність комплексного підходу, що поєднує законодавчі, соціальні та культурні механізми захисту рівноправності.

Ключові слова: рівноправність, громадянство, етнічна належність, права людини, дискримінація, історико-правовий досвід, Україна.

The article examines the historical and legal aspects of ensuring the equality of citizens regardless of their national, ethnic or regional affiliation. The analysis of the evolution of the legal status of a person from ancient civilizations, where ethnicity determined the scope of rights and social opportunities, to antiquity, when the concept of citizenship was first formed as a key criterion of equality. Particular attention is paid to Ancient Greece and Rome, where the legal differentiation between citizens and foreigners or conquered peoples demonstrated early mechanisms for restricting rights on the basis of nationality, and the Edict of Caracalla in 212 was the first significant step towards the universalization of citizenship. Medieval and modern processes characterized by a combination of ethnic and class discrimination are investigated, in particular in Europe and the Arab Caliphate. The gradual formation of the concept of human rights in the Modern Age, the proclamation of universal principles of equality in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, which laid the foundations of modern non-discrimination policy, is considered. The article emphasizes that legal equality was formed gradually, through contradictory historical processes and the struggle for civil rights.

Particular emphasis is placed on the twentieth century, which became the period of the most flagrant violations of human rights on a national-ethnic basis: Nazism in Germany, deportations and repressions in the USSR. These events prompted the international community to form a system of universal standards for the protection of human rights, in particular the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the European Convention on Human Rights and the Framework Convention for the Protection of National Minorities. The article emphasizes the importance of integrating international experience into national legislation and legal practice.

The Ukrainian historical and legal experience is analyzed, from the Constitution of the UNR of 1918, which introduced the principle of national and personal autonomy, to the Soviet period, where declarative provisions on equality were often not implemented in practice. The current stage of Ukraine's state development, in particular in conditions of armed aggression, emphasizes the relevance of using historical lessons to form an effective policy of ensuring equality and combating discrimination. The role of educational and information programs in forming the legal consciousness of citizens and supporting interethnic harmony is outlined. The need for a comprehensive approach that combines legislative, social and cultural mechanisms for protecting equality is highlighted.

Key words: equality, citizenship, ethnicity, human rights, discrimination, historical and legal experience, Ukraine.

Рівноправність громадян незалежно від національності чи етнічного походження, регіональної належності особи в історико-правовій ретроспективі є одним із проблемних питань для права, як науки. В цілому, етнічна та національна приналежність громадянина і особи

без прав громадянина, чи з прирівняними до громадян правами, беззаперечно визначала правовий, соціальний статус, формувала кар'єрні і ресурсні можливості особи.

В первісних суспільствах, зокрема в епоху вавилонсько-шумерської цивілізації, в часи Давнього Єгипту, права

громадянин, що належали до різних етнічних груп сильно відрізнялись. Насамперед це стосується «титультних» народностей держав стародавнього світу, які створювали відповідні держави. Хоча національні держави у сучасному розумінні цього поняття виникли значно пізніше – не раніше XIX століття – ще в давньовавилонські часи, в Шумері, Єгипті за декілька тисячоліть до нашої ери, з'явилася «сегрегація» осіб на тих, хто був повноправним громадянином і тих, хто був представником народу, етносу підкореного військовою силою. У жителів країни, які мали статус підкорених підданих, обсяг прав був мінімальним. В цілому, такі особи мали права та обов'язки рабів. Відповідно законодавство захищало в основному їх права лише на тому рівні, який був вигідний і потрібний безпосередньо власникам рабів, очільникам релігійного чи державного владного апарату. Наприклад, за Кодексом Хамурапі (орієнтовно 1750 рік до н. е.) авілуи – особисто вільні люди – мали значну перевагу у правах порівняно зі звичайними громадянами – мушкенумами і ще більші переваги порівняно з вардумами – рабами. В текстах Кодексу Хамурапі немає розрізнення на етнічні та національні ознаки. Проте перехід вільних громадян до стану вардумів з'явився одразу після захоплення країни і перетворення її громадян на рабів. Тому належність до вавилонського прото-етносу створювало значно ширші можливості. І навпаки – чужинці не могли здобути жодних вагомих прав, якщо вони не мають вавилонського походження. В цілому, поняття кримінального злочину як такого не існувало, оскільки діяння проти божественних заповідей, порушення приписів звичаєвого права, делікти не розрізнялися з іншими видами карних діянь. Казуїстична модель закону діяла лише у конкретному випадку діяння, що було описане у текстах законів [1, с. 199-210, 2, с. 70–78].

Крім того, науковці, що досліджують згадану епоху не знаходять на інших матеріальних писемних артефактах посилання на загадані законодавчі настанови Хамурапі. Таким чином, відповідні закони або були взірцевим текстом, що вказував на ідеальні правові рішення, але вони не обов'язково виконувались у точній відповідності, або ж слугували дороговказом для місцевих суддів та чиновників, що послуговувались цими текстами як джерелом права, але не конкретним правозастосовним документом [3, с. 225].

В Давній Греції чи не вперше серед відомих історичних держав встановлюються правові основи життя та участі у державних справах на основі демократичних засад, зокрема і щодо забезпечення прав громадян та метеків – жителів полісів Давньої Греції, що не мали громадянства конкретного полісу, тобто іноземців у розумінні конкретної території. Для давньогрецької цивілізаційної моделі, яку в загальних рисах у класичному варіанті сформулював Арістотель, найважливішою ознакою рівноправності людини, включно з реалізацією їх прав щодо етнічного, регіонального походження була наявність чи відсутність громадянства. За загальним правилом, належність до іншої, ніж є домінуючою в полісі, етнічності, регіональної групи, слугувала критерієм визначеності людини у соціальній ієрархії, імовірності її доступу до всіх переваг давньогрецького громадянства. Метeki могли розширювати свої повноваження за межею власного полісу чи держави, країни походження, якщо поліс мав відповідні угоди, що регулювали доступ до владних повноважень та інших можливостей. Водночас метeki лише у виключних випадках перетворювалися у повноправних, визнаних спільнотою поліса, громадянином. Це стосувалося особливих рішень під час зміни влади або під час реформування владних вертикалей у конкретних полісах. Однак слід зазначити, що саме у давньогрецькому суспільстві вперше почали офіційно визнавати права громадянина, якщо він не був одного

етнічного коріння, що і титульний етнос країни, поліса. Дифузія у правах і можливостях метеків та «традиційних» громадян спостерігається істориками в останні часи існування незалежних давньогрецьких полісів [4, с. 1].

Давній Рим чітко визначив різницю у правах і можливостях «своїх» та «чужих». Римляни-громадяни мали вичерпний набір прав і можливостей, включно з шансом бути обраним чи призначеним на найвищі посади в республіканському Римі або призначеним, затвердженим на імператорській посаді, як очільника найпотужнішої держави Давнього Світу. У 212 році римський імператор Каракалла ухвалив едикт за яким всі жителі Давнього Риму хто не мав статус раба, отримували права громадян. Формально це рішення мало юридичним наслідком забезпечення рівноправності римлян та жителів Риму, які мали інше етнічне походження. А отже, скасовувало нерівноправність громадян залежно від їх національного та етнічного, регіонального походження [5, с. 1].

В Середньовічній Європі, знову повернувшись до практики дискримінації громадян завойованих країн чи інших народів, етносів, якщо вони не представляли «титультну» народність у певній країні. Схожі процеси сегрегації відбувались в Арабському халіфаті, який дискримінував людей одразу за двома факторами – етнічністю та віросповідання. Віросповідання, належність до певної релігії – мусульманства або до немусульманських релігій – визначала правовий статус людини. Не мусульмани, які були християнами, а також юдеї обмежувались в правах саме з огляду на своє етнічне походження та релігійне самовизначення. Крім обмеження політичних і соціальних прав, ці категорії також мали економічну дискримінацію, оскільки сплачували податок, що мав виключно релігійно-етнічний зміст – джизію.

Прикладом сегрегації громадян за національно-етнічними ознаками є численні варіанти «варварських правд» – писаних збірників законів, що в основному описували і фіксували звичаєве право середньовічних народностей та етносів. Зокрема в одному з найвідоміших документів цього напрямку – Салічній правді – зазначається про нерівномірність прав і свобод залежно від належності людини до того чи іншого етносу. Цей звід законів германського племені салічних (приморських) франків встановлював також нерівномірність прав римлян і франків, що виражалось як в різних правових наслідках скоєння правопорушень, так і встановлення різноманітних обмежень [6, с. 328].

В добу Нового часу, коли зароджувались перші національні держави, що ще не мали визначених форм, продовжувалась практика ігнорування рівноправності громадян за їх етнічною ознакою, належністю до різних локальних груп. Схвалена Францією Декларація прав людини і громадянина (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) у 1789 році тільки була початком поступу людства до усвідомлення необхідності забезпечення згаданих прав. Саме в цьому документі вказувалося на необхідність позбавитись дискримінації за будь-якими ознаками: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» [7, с. 1].

Наймасштабніше порушення прав і свобод спостерігалось в країнах Північної та Латинської Америки де використовуючи як підставу сегрегації належність людини до певної раси, країни походження, люди отримували статус спадкових рабів. Але навіть після отримання особистої свободи, належність до певної етнічності чи раси була ознакою, за якою людина отримувала мінімум прав та можливостей. Позбавлення проявів колоніалізму відбувалось тривалий період і спровокувало війни, руйнацію та створення нових держав. Серед найвідоміших конфліктів, що були спричинені окрім інших факторів і необхідністю забезпечення рівноправності громадян з огляду на їх расову, етнічну

та національну приналежність стала Громадянська війна в США. Конституція США має поправки, що тлумачать або розширюють вказані у тексті основного закону, норми. Серед них є поправка XV, згідно з якою виборче право у США не обмежується і не скасовується за будь-яких обставин, з огляду на расу, колір шкіри чи перебування громадянина у стані раба [8, с. 1].

Також у поправці XIV, затвердженій у 1868 році, вказано, що всі особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах, тобто незалежно від країни походження громадянина та його національності, етнічної приналежності, мають однакові «привілеї та пільги громадян Сполучених Штатів». Жоден Штат не може позбавити особу життя, свободи чи власності без належної правової процедури, як і не може відмовити в охороні прав за законом без врахування будь-яких особливостей людини.

Критична ситуація із захистом прав і свобод людини, що мають відношення до національного, етнічного та регіонального походження, склався під час Першої світової та Другої світової війни. Глобальний масштаб порушення таких прав, включно з геноцидом людей саме за національною чи етнічною ознакою виявився за правління на території Німеччини та окупованих Третім рейхом, країн. Схвалений у Німеччині 24 березня 1933 року закон «Про ліквідацію бідів народу та держави» (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich), скасував обов'язковість Конституції, дав право уряду ухвалювати акти, які суперечать конституції або тлумачать її норми. Цей закон вважають початком системних утисків прав і свобод громадян саме за національною та расовою приналежністю, їх етнічним походженням [9, с. 1].

Результатом нехтування прав громадян щодо їх національності та етнічної приналежності стали масові вбивства, катування, використання рабської праці нацистським режимом, який виправдовував такі дії необхідністю створення «життєвого простору» для німецького народу та здобуття економічних та інших благ будь-яким шляхом, включно з системним, масовим порушенням прав інших людей. Ці тези були проголошені в Erlass des Führers und Reichkanzlers zur Festigung deutschen Volkstums, – указі щодо «консолідації німецької нації» 1939 року, підписаним А.Гітлером [10, с. 1].

Легалізація націонал-соціалістичної ідеології була виконана у законі «Про громадянство Рейху» (Reichsbürgergesetz). В ньому вперше нацистська система управління державою була перекладена і закріплена юридичною мовою. Правами громадян (Reichsbürger) у повному обсязі користувались тільки ті, хто мав німецьку або споріднену німецькій, кров. «Громадянин Рейху є єдиним носієм повних політичних прав відповідно до закону», – зазначалось у тексті документа [11, с. 1].

В законі «Про захист німецької крові...», запроваджувались каральні обмеження щодо прав євреїв, які визнавались внаслідок їх етнічної приналежності, людьми, що практично не мали громадянських прав.

Масштабні за наслідками були і дії Радянського Союзу, який грубо нехтував рівноправністю громадян саме за етнічною чи національною ознакою. Масова депортація кримських татар з місця їх постійного проживання – один з найтяжчих етнічних злочинів СРСР, визнаний в Україні геноцидом [12, с. 1].

Геноцидом – крайнім проявом порушення прав громадян, що призводить до смерті чи масового каліцтва, припинення існування цілих гілок народу, родів визнано багатьма країнами світу Голодомор 1932-1933 років, який вчинило керівництво СРСР проти українського народу. Відповідна оцінка подій як злочин проти українського народу встановлено судовим рішенням та закріплено окремим законодавчим актом, схваленим українським парламентом [13, с. 1].

На противагу матеріалістичному погляду на буття націй, який має численні прогалини у поясненні виникнення націй та етносів країн і держав, існують й інші підходи до пояснення виникнення націй та етносів. Марксистський підхід, що ґрунтується на з'ясуванні насамперед економічних і тільки потім нематеріальних складових етносів та націй не витримує навіть побіжного критичного аналізу, адже формування націй не завжди відбувається в етносів, що мають відповідні економічні зв'язки, тобто етноси продовжують ефективно розвиватись, існувати за межами власної національної держави, хоча мають тісні економічні зв'язки з особами, що визнаються відповідним етносом. Взагалі наявність економічного підґрунтя для виникнення нації не враховує ключового моменту – наявності психологічної готовності осіб до спільної дії. На думку європейських філософів (Тейлор, Гегель), боротьба за ідентичність концентрується у політичне змагання, оскільки це одна з потреб людини – мати визнання. «Людські істоти не вдовольняються... лише матеріальною стороною життя – «не хлібом єдиним». Їх також цікавить публічне визнання їхньої індивідуальності», – слушно описує процес створення націй Ф.Фукуяма, зазначаючи також те, що процес виникнення національної самосвідомості тісно пов'язаний з модернізацією суспільства та переходу на нові уклади життя [14, с. 193].

Україна, як самостійна суверенна держава, має власний історико-правовий досвід захисту рівноправності громадян за національно, етнічною чи регіональною ознакою.

Початки формування національної ідентичності простежуються в епоху Гетьманщини – ранньомодерного автономного державного утворення, що мало правову систему, побудовану на кращих зразках європейського законодавства XVII–XVIII століття.

Козацька старшина, з огляду на необхідність збереження власного статусу та переваг, порівняно з рядовою козацькою масою, була змушена мислити такими категоріями, які формують етнос і згодом необхідні для переформатування політичного етносу в націю. Зокрема чимала кількість старшини, включно з гетьманом, вважала за необхідне підтримати рідну мову для її застосування в усіх публічних сферах життя [15, с. 43].

В цілому, характеризуючи згадані норми конституційного права епохи УСРР-УРСР, слід вказати на те, що в кожному з конституційних законів приділена увага питанню рівноправності громадян щодо їх національності. Проте декларована державою рівноправність не була такою в реальності і практика застосування відповідних норм нагадувала більше формалізацію проблемного питання, необхідність створення документа для зовнішнього застосування і демонстрації не існуючої демократичності з пропагандистською метою. Зрештою, норми які описували права громадян у всіх Основних законах УССР та УРСР мали характер декларацій, без закріплення захисту відповідних диспозицій Конституції у вигляді конкретних законів. крім того, національна політика держави обумовлювалась не декларованими принципами, а реальною необхідністю, що виражалось у масових і індивідуальних порушеннях прав осіб саме за їх національною ознакою. Серед таких прикладів – депортація і репатріація осіб польської національності у межах більшовицької України з 1935 до 1946 роки. Тільки 1944 року угода між більшовицькою владою УРСР і польськими представниками більшовизму завершилась масовим виселенням в райони з несприятливими умовами життя понад 800 тисяч осіб [16, с. 43].

Висновки. Розвиток правового підходу до визначення національної приналежності та рівноправності в Україні тісно пов'язаний із процесом становлення державності. Декларація про державний суверенітет України заклала

концепцію національної державності, проголосивши Україну «суверенною національною державою», що постала завдяки «здійсненню українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». Водночас документ містить положення про те, що всі громадяни незалежно від національності є єдиним народом України, що підкреслює ідею політичної нації.

Потужним викликом історично сформованим рішенням щодо забезпечення рівноправності громадян з огляду на їх національність, етнічність, приналежність до локальних груп, стала російська військова агресія проти України, яка почалась у 2014 році і продовжилась у вигляді широкомасштабного вторгнення агресора у 2022 році.

Узагальнюючи багатовіковий досвід різних держав та народів, історики Вілл та Аріель Дюрант вказали, що расово-етнічна неприязнь має своє підґрунтя. Це насамперед різноманіття культур: в мовах, одязі, звичках, релігійних світоглядах. Способів зарадити поширенню такої неприязні немає, вважають дослідники минулого цивілізацій, проте вбачають що все ж можна спробувати оздоровити суспільства за допомогою освіти, яка б давала можливість «побачити панорамну картину світу». Історики, що досліджували подібність та різноманітність цивілізацій всієї планети вважають, що людина може поставати цивілізованою істотою лише тоді, коли вона зберігає рівноправність для інших людей незалежно від причетності особи до будь-якої з груп людей, будь-якого суспільного формування [17, с. 41].

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяконов І.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / І.М. Дьяконов. *Вісник давньої історії*. 1952. № 3 (41). С. 199–210.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М. та ін.; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. С. 70–78.
3. Радзівілл О. А. Право народів від неоліту до Нового часу: монографія / О. А. Радзівілл. У 2 т. Т. 1. Київ : НАУ, 2017. С. 245.
4. Арістотель про метеки у Давній Греції / литопис.орг.юа. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist04.htm> (дата звернення: 2025-12-24).
5. Діон Кассій. Римська історія. Книги LXIV-LXXX, с. 42 / Діон Кассій. URL: <https://profilib.net/> (дата звернення: 2018-06-02).
6. Сборник законодательных памятников древнего западноевропейского права / ред. П. Г. Виноградов, М. Ф. Владимирский-Буданов; текст подготовил к печати и примечаниями снабдил В. С. Протопопов. Киев : Тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1906–1908. Вып. 1: Lex Salica / текст подготовил к печати и примечаниями снабдил Д. Н. Егоров. Киев : Тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1906. 328 с.
7. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. – Conseil constitutionnel. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/e-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 03.04.2025).
8. Constitution of the United States / U.S. Senate. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (дата звернення: 03.04.2025).
9. Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (Ermächtigungsgesetz) / 1000 Schlüsseldokumente. URL: [https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Behebung_der_Not_von_Volk_und_Reich_\(Ermachtigungsgesetz\)](https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Behebung_der_Not_von_Volk_und_Reich_(Ermachtigungsgesetz)) (дата звернення: 03.04.2025).
10. Erlass des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums / 1000 Schlüsseldokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Erlass_des_F%C3%BChrers_und_Reichskanzlers_zur_Festigung_deutschen_Volkstums (дата звернення: 03.04.2025).
11. Die Nürnberger Gesetze / 1000 Schlüsseldokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Die_N%C3%BCrnberger_Gesetze (дата звернення: 03.04.2025).
12. Про визнання геноциду кримськотатарського народу / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19#Text> (дата звернення: 03.04.2025).
13. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 03.04.2025).
14. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад: Від промислової революції до глобалізації демократії / Ф. Фукуяма. Київ : Наш формат, 2019. С. 193.
15. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2 / ред. кол.: В. А. Смолій, НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. С. 43.
16. Депортації поляків з території Української РСР. Електронна бібліотека | Інститут історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Deportacii_polyakiv (дата звернення: 04.04.2025).
17. Дюрант В., Дюрант А. Уроки історії: огляд історії людства як продукту людського досвіду. Харків : Віват, 2022. С. 41.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025